

XVI. YÜZYILSONLARINDA AHISKA, HERTVİS, AHİLKELEK VE BEDRE SANCAKLARINDA KÜÇÜK SANAYİ İŞLETMELERİ

SMALL INDUSTRIAL ENTERPRISES IN AHISKA, HERTVİS, AHİLKELEK AND BEDRE SANJAKS DURING THE LATE XVI. CENTURY

МАЛЫЕ ПРОМЫШЛЕННЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В САНДЖАКАХ АХИСХА, ХЕРТВИСИ, АХАЛКАЛАКИ И БЕДРЕ В КОНЦЕ XVI ВЕКА

Iasha BEKADZE*

ÖZ

Makalemizde, XVI. yüzyıl sonlarında Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarındaki küçük sanayi tesislerinden olan değirmen ve bezirhaneler detaylı olarak incelenmiş, onların sayıları, çalıştığı süreler, vergi miktarları tablolar halinde düzenlenmiştir. Ayrıca harap değirmen ve bezirhaneler hakkında da bilgiler verilmiş, onların bulunduğu yerler tespit olunarak tablolar şeklinde belirtilmiştir. Bu incelemede, bölgenin 1870 yılındaki küçük sanayi işletmelerine de yer verilmiş olup onların sayıları, bulunduğu köyler ve bu köylerin Ahıska merkezden uzaklığı tablolar halinde açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca bu tesislerin faaliyet gösterdiği nehir ve suların isimleri de makalemizde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Hertvis, Ahılkelek, Bedre, Âsiyâb, Bezirhane

ABSTRACT

This article has studied the water mills and creameries, which are one of the small industrial facilities located in Ahıska, Hertvis, Ahılkelek and Bedre sanjaks in the late 16th Century, their numbers, the time duration of works, the amount of taxes are organized into tables. Furthermore, this article has given information about the ruined water mills and creameries; their specific locations are identified and specified in tables. This study has also included the region's small industrial enterprises in 1870, as well as their numbers, their located villages and its distance with the Ahıska regional center has been clarified in tables. In addition, this article included the names of rivers and waters in which these facilities were operated.

Key Words: Ahıska, Hertvis, Ahılkelek, Bedre, Mill, Creamery

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены водяные мельницы и маслобойни, которые являются одними из небольших промышленных объектов, расположенных в санджаках Ахиска, Хертвис, Ахалкалак и Бедре в конце 16-го века, их количество, продолжительность времени работы, суммы налогов систематизированы в таблицы. Кроме того, эта статья дала информацию о разрушенных водяных мельницах и маслобойнях; их конкретные месторасположения идентифицированы и указаны в

* Bağımsız Araştırmacı, dryasar5@hotmail.com. 10.17498/kdeniz.279680

таблицах. Это исследование также включало в себя небольшие промышленные предприятия региона в 1870 году, а также их численность, их расположение в деревнях и расстояние до областного центра Ахиска было систематизировано в таблицах. Кроме того, в этой статье указаны названия рек и вод, в которых эти объекты эксплуатировались.

Ключевые слова: Ахыска, Хертвис, Ахилкелек, Бедре, Мельница, Маслобойня

GİRİŞ

Barınma, giyinme ve beslenme insanların temel ihtiyaçlarıdır. Beslenmenin temel maddesi ise buğday ve mısırın öğütülmesinden elde edilen unudur. Öğütmede kullanılan araç veya alet ise değirmendir (Türkçe Sözlük [TDK], 1998: 540). İnsanların günlük hayatında önemli yeri olan inek, koyun, kuzu, at gibi hayvanların yemlenmesinde arpa ve yulaf gibi mahsullerin de işlenmesinde değirmenlerin önemi büyük olup kırsal hayatın vazgeçilmez aracıdır (Ceylan, 2014: 679). Değirmenler; su değirmeni ve yel değirmeni olarak ikiye ayrılmaktadır (Türkçe Sözlük [TDK], 1998: 540). Araştırmacı Doğukan Özcan, Strabon'un verdiği bilgilere dayanarak ilk su değirmeninin Karadeniz Bölgesi'nde Anadolu'nun kuzey kesimlerinde M.Ö. 1. yy'ın sonlarında Kabeira'da (Amasya'nın güneyinde) Lycus Nehri üzerinde Mitridates Krallığı tarafından inşa edildiğini bildirmiştir (Özcan, 2014: 72). Fakat bazı kaynaklar ilk su değirmenin Urartu Dönemi'ne (Milad öncesi XIV-VIII. Yüzyıllar) ait olduğunu yazmaktadır. Hatta Urartu Dönemi'ne ait su değirmen taşının Tbilisi'de Gürcistan Millî Müzesi'nde korunduğu bilinmektedir (Fedoseev, 1960: 11). Konumuz su değirmenleri ile ilgili olduğundan makalemizi bu yönden incelemeye çaba gösterdik.

Değirmenler suyu olan ve müsait yerlerde bulunmaktadır. Bu nedenle değirmen olan köylere çevre halkı ve konar-göçerler sıkça uğradığından değirmeni bulunan köylerin sosyal ve ekonomik hayatı diğer köylere göre daha canlı idi (Ünal, 2002: 166).

Osmanlı kanunnâmeleri ve tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre su değirmenleri Osmanlı devleti zamanında en önemli sanayi işletmelerinden idi (Birici, 2007: 78). XVI. yüzyıl Osmanlı vergi kayıtları Çıldır nâm-ı diğer Ahıska Eyâleti'nin Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarını da kapsamaktadır. Osmanlı tahrir defterlerinde her değirmen "bâb" yani işleyen bir değirmen taşı olarak kabul edilmiştir (Yiğit, 2007: 105). Malî imkanlar sağlayan bu değirmenlerin faaliyetlerine karşılık her sene onlardan "bâb" hesabı üzerinden maktû (belli) bir vergi alınmaktaydı (Kazıcı, 2005: 97). Değirmen vergisi, I. Süleyman tarafından konulan ve I. Ahmed tarafından te'yid ve ikmâl edilen "Kanun-ı Reâyâ", tebaanın timâr ve zeamet sahiplerine te'diye edecekleri vergiler içerisindeydi (Hammer, 2010: 920). Değirmenden alınan vergi, kanunnâmelerde "âsiyâb" ve "resm-i âsiyâb" olarak zikrolunmuştur. Değirmen vergisi, yıl boyu çalışan değirmenlerden 60, altı ay çalışanlardan 30 akçe alınırdı (Yılmaz, 2010: 514). Gürcistân Vilâyeti Kanunâmesi'nde değirmen vergisi "resm-i âsiyâb dahi defterde kayd olunduğı üzere alınub tamam yıl yürüyenden altmış akçe alma ve altı ay yürüyenden otuz akçe resm-i âsiyâb alma; ziyâde alınmaya. Ve Vilâyet tahririnden sonra eski ocakdan âsiyâb binâ olursa civârında olan âsiyâblardan ne alınursa sâhib-i timâr anlara göre resm alub ziyâde alınmaya. Ammâ eski ocak olmayub tahrirden sonra binâ olursa, mevkûfcınıdır; sâhib-i arz dahl eylemeye" (Akgündüz, 1994a: 580) şeklinde zikrolunmuştur (Bekadze, 2015: 123). Fatih Devri Kanunnâmelerinde değirmen (Akgündüz, 2006: 584) ve II. Bâyezid Devri Kanunnâmelerinde de "su değirmenleri" kelimeleri kullanılmaktadır (Akgündüz: 1990: 288). Ayrıca tahrir defterinde "âsiyâb" kelimesi ile yanı sıra "değirmen" kelimesi de

kullanılmaktadır. Ahıska Sancağı Kuzay Nahiyesi'nin “Karye-i Merda-i Süfla Tâbi-i Kuzay” köyü tahririnde geçen şu kayıtlarda “değirmen” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz: “Zemîn tarla ve çayır ve bir bâb değirmen ve zemîn-i bostân ve bağçe ve 1 kıt'a bağ hala der tasarruf-i Veli Miralay-i Ardanuc hüccet-i şer'iyeye öşrün ve resmin virür” (TTD, 130: 27; Cikia, 1947: 43-44.)

Bezirhanelerden alınan aylık vergi değirmenlerde olduğu gibi 5 akçe olup onlardan yıl boyu hâsıl edilen gelir 60 akçedir. Gürcistan'la ilgili kanunnâmelerde bezirhanelere ait her hangi bir madde yoktur (Bekadze, 2015: 123). Fakat Diyârbekir Eyâleti Harpurd Sancağı Kanunnâmesi'nde bezirhanenin yıl boyu, 6 ay ve daha az çalışılmasına bakılmaksızın hepsinden 60'ar akçe resim alınması ve “yıl boyu tamâm işlemez” gibi itirazların da dikkate alınmaması kayıt altına alınmıştır (Ünal, 2002: 166). Bu durum kanunnâmede şu şekilde zikrolunmuştur: “Ve bezir-hânelerin ba'zı yıl tamâm ve ba'zı altı ay ve ba'zı dahi eksik işler; cümlesinden altmışar akçe resm kayd olunmuştur. Yıl tamâm işlemez deyü sâhipleri nizâ' eylemeyüb tamâm resimlerini vermekte ta'allül eylemeyeler” (Akgündüz, 1994a: 545).

XVI. Yüzyıl sonlarında Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarında su değirmenleri ve bezirhaneler kullanıldığından konumuzu 1595 tarihli tahrir defteri ışığında açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Makalemizin ana kaynağı, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme'de, Fon kodu TTG. KK.TTd.10 olan ve defter eski No 58/130'da “DEFTER-İ MUFASSAL LİVA-İ AHISHA” adı altında bulunan (Işık ve diğerleri, 2012: 24) Eski Türkçe (Osmanlıca) elyazısı ve ünlü Türkolog Cikia'nın 1947 yılında Tiflis'te yayınladığı “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteridir (Cikia, 1947).

AHISKA LİVASINDA SU DEĞİRMENLERİ

XVI. Yüzyıl sonlarında Ahıska Livası'nda küçük işletmelerin başında insanlık tarihinin en önemli icatlarından sayılan su değirmenleri geliyordu. Bunlar hakkında en detaylı bilgiler Osmanlı tahrir defterleri ve kanunnâmelerinde verilmiştir. Tahrir defterleri ve kanunnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre su değirmenleri “âsiyâb” olarak adlandırılmaktadır. “Asiyâb” iki kelimededen “asiya” ve “ab” kelimelerinden oluşmuş ve “su değirmeni” anlamını ifade etmektedir (Şemseddin Sami, 2011: 36; Parlatur, 2011: 107). Kür Nehri boylarında yarma elde etmek için hedik dövülmek üzere kullanılan su değirmenlerine “sitihan” denmektedir (Doğru, 1985: 74). “Sitihan” kelimesi günümüzde de yer adı olarak kullanılmaktadır. Bunu Ardahan İli Posof İlçesi Süngüllü Köyü (Arile Köyü) sakini, KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği mezunu Murad Günder de doğrulamaktadır. Onunla görüşmede şunları anlatmıştır: “Bizim köyde yani Süngülü köyünde (Arile) ‘Sitihan’ kelimesi değirmenlerin bulunduğu köyün girişine verilen isimdir. Değirmenler halen daha mevcutlar ama kullanılmıyorlar. Fakat halk arasında bu kelime bir yer adı olarak kullanılmaya devam ediyor. Şu şekilde: “Sitihan'dan geliyorum, Sitihan'da giderken gördüm vs.” (Kişisel Görüşme: Murat Günder: 20.02.2016). Değirmenlerden alınan vergi ise tahrir defterinde “âsiyâb” olarak kaydedilmiştir. Fakat TTD, 130 kayıtları ve “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterine göre Hertvis Sancağı'nın Meşe Cavahet Nahiyesi'nin Shiya (TTD, 130: 111; Cikia, 1947: 205) ve Ahılkelek Livası Akşehir Nahiyesi Abul Köyü'nde değirmenden alınan vergi “Resm-i âsiyâb” olarak kayıtlara geçmiştir (TTD, 130: 125; Cikia, 1947: 233).

Ahıska Livası Güney Nahiyesi Su Değirmenleri

Tahrir defteri kayıtlarına göre Ahıska livası 9 nahiyeden ibaret olup nahiyeye ve köylerdeki değirmenlerin taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri çalışmamızda tablolar halinde verilmiştir. Harap değirmenler de tablolarda kaydedilmiştir.

Güney Nahiyesi, Ahıska Sancağı'nın birinci nahiyesidir. Defter kayıtlarına göre bu nahiyede 30 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 27 karye ve üç mezradan teşkil olunmuştur. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 18'dir. Geri kalan 9 karye ve üç mezranın ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 276.633 akçedir (TTD, 130: 15-22; Cikia, 1947: 19-23). Ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı olan Güney Nahiyesi'nde küçük sanayi tesisleri bulunmaktadır. En önemli küçük sanayi tesisi olan su değirmenleri nahiyenin 6 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Ahıska Livası Güney Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Zuğurt	3	12	120 ¹
		1	Harap	
2	Şorabat Ma'a Mahalle-i Sinuban, Nâm-ı Diğer Zemo Klde	1	12	20 ²
3	Tatanis	2	6	60
4	Homa-i Ulya ve Süfla Ma'a Mahalat	3	6	90
5	Çunte Ma'a Mahalle-i Gogetuban ve Telatuban ve Ziketuban ve Ğuratuban	1	12	60
6	Klde	3	6	90
		2	Harap	
Güney Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		16		440

Kaynak: TTD, 130: 15-22; Cikia, 1947: 19-23

Tablodan görüldüğü gibi Güney Nahiyesi'nde toplam 16 değirmen vardır. Bunlardan 13'ü çalışır, üçü ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 5 âdeti 12 ay, 8 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Güney Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 440 akçedir.

Ahıska Livası Kuzay Nahiyesi Su Değirmenleri

Kuzay Nahiyesi'nde, 28 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 27 karye ve bir çiftlikten teşkil olunmuştur. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 22'dir. Geri kalan 6 karye ve bir çiftliğin ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiştir. Bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 305.100 akçedir (TTD, 130: 22-30; Cikia, 1947:23-50). Su

¹ Senelik çalışan 3 değirmenin vergisi 180 akçe olmalı

² Senelik çalışan 1 değirmenin vergisi 60 akçe olmalı

değirmenleri nahiyenin 9 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Ahıska Livası Kuzay Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Vale	1	12	60
2	Arkissihe Ma'a Mahalle-i Arkissihe ve Mezra-i Modagan	3	12	180
3	Shvli-i Ulya Ma'a Shvli-i Süfla, bu değirmenler Dergâh- Aliye'nin Çavuşu Ali'ye ait olup her taş başına 40 akçe ödenmektedir.	10	[12] ³	400
	Shvli-i Ulya Ma'a Shvli-i Süfla	4	[6]	120
4	Oral	1	12	60
5	Merek-i Büzürg	1	12	60
6	Naohreb-i Ulya Ma'a Mahalle-i Naohreb-i Süfla	1	12	60
7	Corahet	1	6	30
8	Arcul	1	6	30
9	Çakidula	1	6	30
Kuzay Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		24		1030

Kaynak: TTD, 130: 22-30; Cikia, 1947: 23-50

Tablodan görüldüğü gibi Kuzay Nahiyesi'nde toplam 24 değirmen vardır. Bunların tümü çalışır durumdadır. Bu değirmenlerden 17 âdeti 12 ay, 7 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Kuzay Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 1030 akçedir.

Ahıska Livası Ude Nahiyesi Su Değirmenleri

Ude Nahiyesi'nde, vergi üniteleri 58 karyeden teşkil olunmuştur. Bunlardan 51 karyenin tam tahrir dökümü verilmiş, 7 karyenin ise yalnız vergi hâsılatı belirtilmiştir. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 432.924 akçedir (TTD, 130: 31-46; Cikia, 1947: 50-81). Su değirmenleri nahiyenin 12 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Ahıska Livası Ude Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Rabat Kale-i Ude (Mehmed Bey) Özel	1	9	45
	Rabat Kale-i Ude (Morsi) Özel	1	9	45
2	Meydan	1	12	60
3	Orçoşan-i Ulya ve Süfla	2	12	120

³ Braketeki [] rakamlar tarafımızca belirtilmiştir.

4	Shise	1	9	45
		1	Harap	
5	Pareha-i Ulya Ma'a Mezra-i Meşunet	1	6	30
6	Koraşen	1	6	30
7	Hona Ma'a Mezra-i Dahurmela	1	6	30
8	Sairmiye	1	6	30
9	Çorçis	1	6	30
10	Hura	1	[6] ⁴	30
11	Mohe-i Ulya Ma'a Mahalle-i Mohe'i Süfla	1	6	30
12	Kilse-i Zarzma Ma'a Mahalle-i Seskleskaro	1	6	30
Ude Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		15		555

Kaynak: TTD, 31-46; Cikia, 1947: 50-81

Tablodan görüldüğü gibi Ude Nahiyesi'nde toplam 15 değirmen vardır. Bunlardan 14'ü çalışır, bir değirmen ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 3 âdeti 12 ay, 3 âdeti 9 ay, 8 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Ude Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 555 akçedir.

Ahıska Livası Kvablian (Kobliyan) Nahiyesi Su Değirmenleri

Kobliyan Nahiyesi'nde 17 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlardan 7 karyenin tam, 10 karyenin ise yalnız vergi hâsılatı kaydedilmiştir. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 82.034 akçedir (TTD, 130: 47-49; Cikia, 1947: 81-85). Nahiyenin yalnız Çeçla köyünde bir âdet değirmen olup o da suyun yetersizliğinden 6 ay faaliyet göstermektedir. Kobliyan'dan tahsil olunan vergi miktarı 30 akçedir (TTD, 130: 48; Cikia, 1947: 84).

Ahıska Livası Azğur Nahiyesi Su Değirmenleri

Azğur Nahiyesi'nde vergi ünitelerinin sayısı 61'dir. Bu ünitelerden 59'u karye, biri mezra, biri de mahalleden ibarettir. Karyelerden 38'inin tam tahrir dökümü verilmiştir. Geri kalan 21 karyenin ise vergi hâsılatı kayıt altına alınmıştır. Nahiyenin yıllık toplam vergi hâsılatı 516.900 akçedir (TTD, 130: 49-61; Cikia, 1947: 86-109). Azğur Nahiyesi'nin 17 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4. Ahıska Livası Azğur Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Hidet	1	6	30
2	Tkamlovana	1	6	30
3	Sakunet	2	12	120
4	Agara Nezd-e Karye-i Tisel	3	6	90
5	Dviri	6	12	90 ⁵

⁴ 6 ay tarafımızca belirtilmiştir. Zira 30 akçe 6 ay çalıştırılan değirmenler için ödenmektedir.

6	Tisel	1	12	60
7	Sinuban Der Nezd-e Karye-i Gurkel	2	12	120
8	Persa	2	6	60
9	Mugaret	2	Harap	
10	Sirioh	2	12	120
11	Gurkel	1	12	60
12	Korta	2	12	120
13	Godes	1	12	60
14	Slesa Ma'a Mahalle-i Ukan Slesa	2	12	120
15	Zoret	1	12	60
16	Zatha	2	12	120
17	Kvabi	1	12	60
Azğur Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		32		1320

Kaynak: TTD, 130: 49-61; Cikia, 1947: 86-109

Tablodan görüldüğü gibi Azğur Nahiyesi'nde toplam 32 değirmen vardır. Bunlardan 30'u çalışır, iki değirmen ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 23 âdeti 12 ay, 7 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Azğur Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 1.320 akçedir.

Ahıska Livası Altunkal'a Nahiyesi Su Değirmenleri

Altunkal'a Nahiyesi 17 karyeden teşkil olunmaktadır. Bu karyelerden 14'nün tam tahrir dökümü verilmiş, 3 karye ise vergi hasılatı ile kayıtlara geçmiştir. Nahiyenin yıllık toplam vergi hâsılatı 188.950 akçedir (TTD, 130: 62-66; Cikia, 1947: 109-117). Altunkal'a Nahiyesi'nin Büyük Smada, Phero, Belnara ve Zira köylerinde birer âdet değirmen bulunmaktadır. Belnara ve Zira köylerindeki değirmenler yılın tüm aylarında, Büyük Smada ve Phero köylerinde ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Nahiyede su değirmenlerinden alınan toplam vergi miktarı 180 akçedir.

Ahıska Livası Oshe Nahiyesi Su Değirmenleri

Oshe Nahiyesi'nde 25 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bu ünitelerden 23'ü karye, biri çayır, biri de çiftliktir. Karyelerden 18'inin tam tahrir dökümü verilmiştir. Geri kalan 7 karyenin ise vergi hasılatı kayıt altına alınmıştır. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 236.300 akçedir (TTD, 130: 67-72; Cikia, 1947: 117-128). Oshe nahiyesinin 9 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 5).

Tablo 5. Ahıska Livası Oshe Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Rabat Kale-i Oshe Ma'a Mahalle-i İntorsminda ve Mezraa-i Kurdkal'atuban ve Kanubar	2	12	120

⁵ Senelik 6 taştan neden 90 akçe alındığı bilinmemektedir

2	Gorcuvar	1	6	30
3	Gora	1	Harap	
4	Sahan	1	6	30
5	Herhem	3	6	90
6	Abastuban	1	12	60
7	Rabat Kal'a-i Numaskerd	1	12	60
8	Maholu	1	12	60
9	Unsa	2	6	60
Oshe Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		13		510

Kaynak: TTD, 130: 67-72; Cikia, 1947: 117-128

Tablodan görüldüğü gibi Oshe Nahiyesi'nde toplam 13 değirmen vardır. Bunlardan 12'i çalışır, biri ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 5 âdeti 12 ay, 8 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Oshe Nahiyesi'nden elde edilen asiyyâb vergisi 510 akçedir.

Ahıska Livası Aspinza Nahiyesi'ndeki Su Değirmenleri

Aspinza Nahiyesi'nde 43 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bu ünitelerden 41'i karye, biri mezra, biri de Kür Nehri'nden alınan balık öşrüdür. Karyelerden 35'inin tam tahrir dökümü verilmiştir. Geri kalan 8 karyenin ise vergi hâsılatı kayıt altına alınmıştır. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 370.596 akçedir (TTD, 130: 73-82; Cikia, 1947: 129-147). Aspinza Nahiyesi'nin 14 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 6).

Tablo 6. Ahıska Livası Aspinza Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Rabat Kale-i Aspinza	1	12	60
		1	6	30
2	Onğora Ma'a Mezraa-i Agara	1	6	30
3	İntora-i Ulya	1	6	30
4	Karta	1	6	30
5	Caboyet	1	6	30
6	Erkota	1	6	30
7	Hvlişa	2	6	60
8	Ğemze	1	6	30
9	İdumala	1	Harap	
10	Varnet	2	12	120
11	Rustav Ma'a Resm-i Şikâr-i Mahi-i Karye-i Mezbur	1	6	30
12	Oşora-i Ulya	2	6	60

13	Oşora-i Süfla	2	6	60
14	Ota	2	Harap	
Aspinza Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		20		600

Kaynak: TTD, 130: 73-82; Cikia, 1947: 129-147

Tablodan görüldüğü gibi Oshe Nahiyesi'nde toplam 20 değirmen vardır. Bunlardan 17 âdeti çalışır, biri ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 3 âdeti 12 ay, 14 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Oshe Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 600 akçedir.

Ahıska Livası Çeçerek Nahiyesi Su Değirmenleri

Çeçerek Nahiyesi'nde 62 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bu ünitelerden 57 âdeti karye, beş âdeti ise mezradır. Karyelerden 43'ünün tam tahrir dökümü verilmiştir. Geri kalan 19 karyenin ise vergi hâsılatı kayıt altına alınmıştır. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 548.205 akçedir (TTD, 130: 83-94; Cikia, 1947: 148-171). Çeçerek Nahiyesi'nin 11 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 7).

Tablo 7. Ahıska Livası Çeçerek Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Çeçerek-i Ulya Nezd-e Rabat-i Çeçerek	3	12	180
2	Anda	1	6	30
3	Giorgisminda Ma'a Mezraa-i Remura ?	1	12	60
4	Tribon	1	12	60
5	Urauel	1	12	60
6	Skorza	3	12	180
7	Puğa	1	6	30
		1	Harap	
8	Ahtila	2	12	120
9	Kaklior	3	12	180
10	Mamcihet-i Ulya Ma'a Mahalle-i Mamcihet-i Süfla	1	6	30
11	Heot Ma'a Mahallat	1	6	30
Çeçerek Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		19		960

Kaynak: TTD, 130: 83-94; Cikia, 1947: 148-171

Tablodan görüldüğü gibi Çeçerek Nahiyesi'nde toplam 19 değirmen vardır. Bunlardan 18'i faal, biri ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 14 âdeti 12 ay, 4 âdeti ise suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Çeçerek Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 960 akçedir.

Defter kayıtlarına göre Ahıska sancağında toplam 341 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 324 karye, 10 mezra, iki çiftlik, iki çayır, bir yaylak, bir mahalle ve bir Kür Nehri

balık öşründen ibarettir. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 246'dır. Geri kalan 95 vergi ünitesinin ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ahıska sancağının yıllık toplam vergi miktarı 2.957.642 akçedir (Cikia, 1947: 19-171). Ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı olan Ahıska sancağının 83 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir.

HERTVİS LİVASI SU DEĞİRMENLERİ

XVI. Yüzyıl sonlarında Hertvis Livası'nda Ahıska Livası'nda olduğu gibi küçük işletmelerin başında su değirmenleri geliyordu. Tahrir defteri kayıtlarına göre Hertvis livası 3 nahiyeden; Hertvis, Mişe Cavahet ve Buzmaret nahiyelerinden oluşmaktadır.

Hertvis Livası Hertvis Nahiyesi Su Değirmenleri

Hertvis Nahiyesi, Hertvis Sancağı'nın ilk nahiyesidir. Defter kayıtlarına göre bu nahiyede 38 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 36 karye ve iki mezradan teşkil olunmuştur. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 32'dir. Geri kalan 4 karye ve iki mezranın ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 418.792 akçedir (TTD, 130: 95-104; Cikia, 1947: 172-192). Su değirmenleri nahiyenin 20 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8. Hertvis Livası Hertvis Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Rabat Kal'a-i Hertvis	2	12	120
		1	Harap	
2	Alcu	1	Harap	
3	Murcikan	2	Harap	
4	Roket	1	Harap	
5	Hizabavra Ma'a Ma'a Mezraa-i Aspanaur Varende Ma'a Bağat-i Karye-i Gom	3	12	120
6	Askvita Ma'a Mezra-i Dokisskare	1	3	30
7	Toloş Ma'a Mahalle	1	6	30
8	Nicğor	1	6	30
9	Diliske Ma'a Çayır-ı Taşlıgöl	1	6	30
10	Kunsa	1	6	30
11	Kvarşa	1	12	60
12	Alanziya	1	12	60
13	Skalmerthav	1	6	30
14	Şodirvan Ma'a Mezra-i Sirakunda	1	12	60
		1	Harap	
Hertvis Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		20		600

Kaynak: TTD, 130: 95-104; Cikia, 1947: 172-192

Tablodan görüldüğü gibi Hertvis Nahiyesi'nde toplam 20 değirmen vardır. Bunlardan 14'ü faal, a âdeti ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 8 âdeti 12 ay, 5 âdeti 6 ay ve 1 âdedi suyun yetersizliğinden 3 ay çalışmaktadır. Hertvis Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 600 akçedir.

Hertvis Livası Meşe Cavahet Nahiyesi Su Değirmenleri

Meşe Cavahet, Hertvis Sancağı'nın en büyük nahiyesidir. Defter kayıtlarına göre bu nahiyede 69 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 68 karye ve bir âdet Tabatskur Gölü balık öşründen ibarettir. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 35'dir. Geri kalan 34 karye ve Tabatskur Gölü balık öşrünün ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 529.190 akçedir (TTD, 130: 105-114; Cikia, 1947: 192-211). Su değirmenleri nahiyenin 18 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 9).

Tablo 9. Hertvis Livası Meşe Cavahet Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Gokia	1	6	30
		2	Harap	
2	Orcua	1	6	30
3	Agan	1	Harap	
4	Baralis	5	6	150
5	Alastan-i Ulya	1	6	30
6	Sirg Ma'a Mezra-i ..til Nezd-e Karye-i Kaçıyo	2	6	60
7	Tursh	2	6	60
8	Lomatursh	1	6	30
9	Ğirtila	3	12	180
		1	Harap	
10	Lağatuban	1	6	30
11	Alaisuban	1	6	30
12	Kaçıyo Nezd-e Karye-i Alaisuban	2	6	120 ⁶
13	Tog	1	6	30
14	Hando Ma'a Mahalle-i Diğer Hando	3	12	180
15	Shiya Nezd-e Karye-i Hando (Resm-i Asyab)	1	6	30
	Shiya Nezd-e Karye-i Hando	2	6	60
16	Mva?	1	6	30

⁶ 2 bâb değirmen 6 ay çalışırsa 60 akçe olmalı

17	Burnaşet	2	6	60
18	Deva	3	12	180
Meşe Cavahet Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		37		1320

Kaynak: TTD, 130: 105-114; Cikia, 1947: 192-211

Tablodan görüldüğü gibi Mişe Cavahet Nahiyesi'nde toplam 37 değirmen vardır. Bunlardan 33'ü faal, 4 âdeti ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 9 âdeti 12 ay, 24 âdeti suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Mişe Cavahet Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 1320 akçedir.

Hertvis Livası Buzmaret Nahiyesi Su Değirmenleri

Buzmaret Nahiyesi'nde 12 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlardan 8 karyenin tam, 4 karyenin ise yalnız vergi hasılatı kaydedilmiştir. Nahiyenin yıllık toplam vergi hasılatı 83.965 akçedir (TTD, 130: 115-116; Cikia, 1947: 212-215). Nahiyede toplam 3 su değirmeni olup bunlar: Uban, Buzmaret-i Ülya ve Van karyelerinde bulunmaktadır. Su değirmenlerinin tümü su yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Buzmaret Nahiyesi'nden tahsil olunan vergi miktarı 90 akçedir (TTD, 130: 115; Cikia, 1947: 212-213).

Defter kayıtlarına göre Hertvis sancağında toplam 119 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 117 karye ve 2 mezradan oluşmaktadır. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 75'dir. Geri kalan 44 vergi ünitesinin ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hertvis sancağının yıllık toplam vergi miktarı 1.031.947 akçedir (TTD, 130: 05-116; Cikia, 1947: 172-215). Hertvis sancağının 35 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir.

AHİLKELEK LİVASI DU DEĞİRMENLERİ

XVI. Yüzyıl sonlarında Ahılkelek Livası'nda, Ahıska ve Hertvis Livalarında olduğu gibi küçük işletmelerin başında su değirmenleri geliyordu. Tahrir defteri kayıtlarına göre Ahılkelek livası 3 nahiyeden oluşmaktadır. Bu nahiyenin köylerindeki değirmenlerin taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri tablolar halinde verilmiştir. Harap değirmenler de tablolara eklenmiştir.

Ahılkelek Livası Akşehir Nahiyesi Su Değirmenleri

Akşehir, Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyâleti'nin en büyük nahiyesidir. Defter kayıtlarına göre bu nahiyede 84 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 80 karye, bir mezra, bir çiftlik ve Tba, Pervane, Sağamo, İskunduriya, Hançer, Büyük Horaniya olmak üzere 6 balık öşründen ibarettir. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 45'dir. Geri kalan 39 vergi ünitesinin ise yalnız vergi hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiyenin yıllık toplam vergi miktarı 668.081 akçedir (TTD, 130: 117-130; Cikia, 1947: 215-242). Su değirmenleri nahiyenin 21 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 10).

Tablo 10. Ahılkelek Livası Akşehir Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Apnia	2	6	60

2	Karzab /özel Çobina	özel Eliya	1	[6]	30
		özel Ramla	1	[6]	30
		özel Çobina	1	[6]	30
		özel Harata	1	[6]	30
		özel Yevane	1	[6]	30
		özel Rostevan	1	[6]	30
3	Gavaşen		1	6	30
			1	Harap	
4	Cigraşen		1	6	30
5	Arakon		1	Harap	
6	Korh /özel Guraspa		1	6	30
7	Gom		1	6	30
8	Olaverd		1	6	30
9	Hulguma		1	6	30
10	Eştiyo		3	6	90
11	Horaniya-i BüzürgMa'a Mezraa-i Mamha ve Çamzvrıl		4	6	120
12	Orca-i Süfla		2	[6]	60
13	Tikaşen		1	6	30
14	Ğaurmeki		2	6	60
15	Bavra		2	6	60
16	Abul /Resm-i Âsiyâb		2	6	60
17	Komria ?		2	Harap	
18	Bezyon Nezd-e Karye-i Komria		1	Harap	
19	Karikam		4	Harap	
20	Murcahet-i Büzürg		4	Harap	
21	Ternis Nezd-e Karye-i Azmana		1	[6]	30
Akşehir Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı			44		930

Kaynak: TTD, 130: 117-130; Cikia, 1947: 215-242

Tablodan görüldüğü gibi Akşehir Nahiyesi'nde toplam 44 değirmen vardır. Bunlardan 31'i faal, 13 âdeti ise harap durumdadır. Faal değirmenlerin tümü suyun yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. Akşehir Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 930 akçedir.

Ahlıkelek Livası TümeK Nahiyesi Su Değirmenleri

Defter kayıtlarına göre TümeK Nahiyesi'nde 22 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 21 karye ve bir mezradan oluşmaktadır. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 10 âdettir. Geri kalan 11 karye ve bir mezranın ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu

vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiye'nin yıllık toplam vergi miktarı 142.122 akçedir (Bekadze, 2015 b: 159). Nahiye'de toplam 10 su değirmeni olup bunlar: Miraşhan, TümeK Rabat Kale'de, Ğomael ve Sunda karyelerinde bulunmaktadır. Değirmenlerden 7 âdeti faal, 3 âdeti ise harap durumdadırlar (Bekadze, 2015b: 176). Faal değirmenlerden 5'i 12 ay, 2 âdeti ise su yetersizliğinden 6 ay çalışmaktadır. TümeK Nahiyesi'nden tahsil olunan vergi miktarı 360 akçedir (TTD, 130: 130-134; Cikia, 1947: 243-249).

Ahılkelek Livası Nialiskur Nahiyesi Su Değirmenleri

Nialiskur, Ahılkelek Sancağı'nın üçüncü nahiyesidir. Defter kayıtlarına göre bu nahiye'de 33 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 31 karye, bir yaylak ve bir çiftlikten oluşmaktadır. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 20'dir. Geri kalan 13 vergi ünitesinin ise yalnız hasılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiye'nin yıllık toplam vergi miktarı 308.090 akçedir (TTD, 130: 134-140; Cikia, 1947: 250-262). Su değirmenleri nahiye'nin 18 köyünde faaliyet göstermektedir. Defter kayıtlarından yararlanılarak düzenlediğimiz tabloda bu köylerin isimleri, köylerdeki değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri belirtilmiştir (Tablo 11).

Tablo 11. Ahılkelek Livası Nialiskur Nahiyesi Su Değirmenleri

No	Karye (Köy)	Bâb	Süre, ay	Akçe
1	Gelsiha	1	[6]	15
2	Mampuçet	1	3	15
3	Niala-i Süfla	1	3	15
		2	Harap	
4	Agara	1	6	30
	Agara	2	Harap	
5	Çolet	1	12	60
6	Dumelia Ma'a Mezra-i Mashura /Köy Halkının tasarrufunda	5	6	150
	Dumelia Ma'a Mezra-i Mashura	2	[6]	60
7	Borva	4	6	120
8	Karzamet	3	12	180
		3	Harap	
9	Tatalet	1	6	30
Nialiskur Nahiyesi Su Değirmenlerinin Toplamı		27		675

Kaynak: TTD, 130: 134-140; Cikia, 1947: 250-262

Tablodan görüldüğü gibi Nialiskur Nahiyesi'nde toplam 27 değirmen vardır. Bunlardan 20 âdeti faal, 7 âdeti ise harap durumdadır. Bu değirmenlerden 4 âdeti 12 ay, 14 âdeti 6 ay ve 2 âdeti de 3 ay çalışmaktadır. Nialiskur Nahiyesi'nden elde edilen âsiyâb vergisi 675 akçedir.

Defter kayıtlarına göre Ahılkelek sancağında toplam 139 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 129 karye, 2 mezra, bir çiftlik, bir yaylak, bir çayır ve 6 balık öşründen ibarettir. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 75'dir. Geri kalan 64 vergi ünitesinin ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ahılkelek Sancağı'nın yıllık toplam vergi miktarı 1.118.293 akçedir (TTD, 130: 117-140; Cikia, 1947: 215-262). Sancağın 34 köyünde su değirmenleri faaliyet göstermektedir.

BEDRE LİVASI SU DEĞİRMENLERİ

Tahrir defteri kayıtlarına göre Bedre livası, Bedre ve Kaşvet nahiyelerinden oluşmaktadır. Bu sancak eyaletin en çok hâl-i harâb köylerden ibarettir. Bedre Nahiyesinin 38 köyünden 35'i, Kaşvet Nahiyesi'nin ise 11 köyünden 10'u "hâl-i harâb" köylerdendir. Karyelerin "hâl-i harâb" olması bölgede vukubulan savaşlarla ilgilidir (Bekadze, 2015b: 161). Livanın 49 köyünden 45'inde nüfus kaydı bulunmamaktadır. Bedre Nahiyesi'nin yıllık vergi miktarı 364.905 akçe (TTD, 130: 177-179; Cikia, 1947: 334-339), Kaşvet Nahiyesi'nin vergi hâsılatı ise 108.450 akçedir (TTD, 130: 179-180; Cikia, 1947: 339-340). Bedre sancağından elde edilen hasılat 473.355 akçedir (TTD, 130: 177-180; Cikia, 1947: 334-340)

Sancaktaki su değirmenlerinin sayısı 7 olup tümü faal durumda olup 6 ay süreyle çalışmaktadırlar. Bunlardan 4 âdeti Bedre Nahiyesi'nde, 3 âdeti ise Kaşvet Nahiyesi'ndedir. Sancağın tahrir dökümü verilen 4 karyenin 3'ünde su değirmenleri çalışmaktadır. Sancaktan hasıl edilen değirmen vergisi Bedre Nahiyesi'nden 120 akçe ve Kaşvet Nahiyesi'nden 90 akçe olmak üzere toplam 210 akçedir.

Defter kayıtlarından belli olduğuna göre Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarında toplam 648 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar 623 karye, 9 mezra, üç çiftlik, iki yaylak, üç çayır, bir mahalle ve 7 balık öşründen ibarettir. Tam tahrir dökümü verilen vergi ünitelerin sayısı 400 karyedir. Geri kalan 248 vergi ünitesinin ise yalnız vergi hâsılatı gösterilmiş olup bu vergilerin kimler tarafından ödendiği hakkında defter kayıtlarından her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dört sancaktan elde edilen hasılat 5.581.237 akçedir (TTD, 130: 15-140, 177-180; Cikia, 1947: 19-262, 334-340). Bölgedeki değirmenlerin tümü su ile çalışmakta olup 156 köyde faaliyet göstermektedir. Bölge genelinde 293 âdet değirmen bulunmaktadır. Bunlardan 248 âdeti faal, 45 âdeti ise bilinmeyen nedenlerden dolayı harap durumdadırlar. Tahrir defterinde "harâb" olarak kaydedilen bu değirmenlerin su taşkımlarından, sellerden ve hisse sahipleri arasındaki anlaşmazlıklardan meydana geldiği düşünülmektedir (Yörük, 2014: 642).

Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki Toplam Su Değirmenleri

Bölgedeki su değirmenleri durum ve vergileri sancak ve nahiyelere göre tablo 17'de belirtilmiştir (Tablo 12)

Tablo 12. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki Toplam Su Değirmenleri

Sıra No	Liva/Sancak	Nahiye	Toplam	Faal	Harap	Vergisi
		Güney	16	13	3	440
		Kuzay	24	24	-	1030
		Ude	15	14	1	555
		Kobliyan	1	1	-	30

1	Ahıska	Azğur	32	30	2	1320
		Altunkal'a	5	4	1	180
		Oshe	13	12	1	510
		Aspinza	20	17	3	600
		Çeçerek	19	18	1	960
		Ahıska Toplam	145	133	12	5.625
2	Hertvis	Hertvis	20	14	6	600
		Mişe Cavahet	37	33	4	1320
		Buzmaret	3	3	-	90
		Toplam	60	50	10	2010
3	Ahılkelek	Akşehir	44	31	13	930
		Tümek	10	7	3	360
		Nialiskur	27	20	7	675
		Toplam	81	58	23	1965
4	Bedre	Bedre	4	4	-	120
		Kaşvet	3	3	-	90
		Toplam	7	7		210
Toplam			293	248	45	9.810

Kaynak: TTD, 130: 15-140, 177-180; Cikia, 1947: 19-340

Defter kayıtlarından da görüldüğü gibi su değirmenleri bölgedeki su kaynaklarının durumuna göre üç ay, altı ay, 9 ay ve yıl boyu faal olabilmektedirler. Değirmenlerin 98 âdeti 12 ay, 3 âdeti 9 ay, 144 âdeti 6 ay ve 3 âdeti ise 3 ay faaliyet göstermektedirler. Sancaklara göre bölgedeki değirmenlerin çalışma süreleri tablo 12'de verilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki Değirmenlerin Yıllık Çalışma Süreleri

Süre	Ahıska	Hertvis	Ahılkelek	Bedre
	Adet	Adet	Adet	Adet
12 ay	72	17	9	-
9 ay	3	-	-	-
6 ay	58	32	47	7
3 ay	-	1	2	-
Harap	12	10	23	-
Toplam	145	60	81	7

Kaynak: TTD, 130: 15-140, 177-180; Cikia, 1947: 19-340

Kanunnâmelerden de belli olduğu gibi vergilendirme her ay için 5 akçe üzerinden yapılmaktadır. Üç ay için 15, dört ay için 20, altı ay için 30, dokuz ay için 45, yıl boyu için 60 akçe vergi alınması kanun gereği olmuştur. Fakat bilinmeyen nedenlerden bazen âsiyâb vergisi kusurlu alınmaktaydı. Örnek vermek gerekirse: Ahıska Livası Güney Nahiyesi Zuğurt köyünde faaliyette olan 3 değirmenden senelik çalıştırılmasından dolayı 180 akçe alınması gerekirken 120 akçe alınmıştır (TTD, 130: 16; Cikia, 1947: 23). Dergâh-i Aliye çavuşu Ali'nin Ahıska Livası Kuzay Nahiyesi'ndeki Shvlis-i Ülya Köyünde bulunan 10 bâb değirmenden 400 akçe alınmıştır. Kayıtlarda gösterilmese de yıl boyu çalıştığını tahmin ediyoruz. Bu durumda her taş için 40 akçe alınmaktadır (TTD, 130: 24; Cikia, 1947: 37).

Bölgede su değirmenlerinden elde edilen hâsılat 9.810 akçedir.

Ahıska ve Ahılkelek Sancaklarındaki Özel Değirmenler

Ahıska ve Ahılkelek sancaklarının bazı değirmenleri özel olup sahibinin ismi ile kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu tür değirmenlerin sahiplerinin ve işletenlerinin isimleri, değirmen taş sayıları, çalıştığı süreler ve vergileri gösterilmiştir (Tablo 14).

Tablo 14. Ahıska ve Ahılkelek Sancaklarındaki Özel Değirmenler

Liva	Nahiye / Köy	Mülk Sahibi	Bâb	Süre, ay	Vergisi
Ahıska	Kuzay / Shvlis-i Ülya	Dergâh-i Aliye Çavuşu Ali, her taş için 40 akçe ödenmektedir	10	[12]	400
		Mehmet Bey	1	9	45
	Ude /Rabat Kale-i Ude	Morsi	1	9	45
Ahılkelek Akşehir / Karzab		Elia	1	[6]	30
		Ramla	1	[6]	30
		Çobina	1	[6]	30
		Harata	1	[6]	30
		Yevane	1	[6]	30
		Rostevan	1	[6]	30
Ahıska ve Ahılkelek Sancaklarındaki Özel Su Değirmenlerinin Toplamı			18		670

Kaynak:TTD, 130: 24, 31-32, 118; Cikia, 1947: 37, 52, 219

Ahıska ve Ahılkelek sancaklarındaki şahısların adına kayıtlı değirmen sayısı 18 olup onların da toplam vergi hâsılatı 670 akçedir.

Ahılkelek Livası'daki değirmenlerin bir kısmı halkın özel mülkü idi. Defter kayıtlarında sancağın Tüme Nahiyesi'nin Dumelia köyünde bulunan 7 değirmenden 5 âdedinin köy halkının ortak mülkiyeti olduğu görülmektedir (TTD, 130: 138; Cikia, 1947: 257).

6. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki 3 ve Daha Fazla Taşı Bulunan Su Değirmenleri

Değirmen sayıları bina ve yapılarla değil, içlerindeki öğütücü görevini yapan taş sayısı (bâb) baz alınmaktadır, Zira vergilendirme de bâb sayısına göre yapılmaktaydı (Yörük, 2014: 640). Değirmenler 1 veya 2 taşlı olabileceği gibi 3 ve daha fazla olabilirdi (Tablo 15).

Tablo 15. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki 3 ve daha fazla taşı bulunan değirmenler

Liva	Nahiye	Karye / Köy	Bâb
Ahıska	Güney	Zuğurt	3
		Homa-i Ülya	3
		Klde	3
	Kuzay	Shvlis-i Ülya	10
		Shvlis-i Ülya	4
	Azğur	Agara	3
		Dviri	6
	Oshe	Herhem	3
	Çeçerek	Skorza	3
		Kaklior	3
Hertvis	Hertvis	Hizabavra	3
	Mişe Cavahet	Baralis	5
		Ğrtıla	3
		Hando	3
		Deva	3
Ahılkelek	Akşehir	Eştiyo	3
		Horania-i Büzürg	4 / Harap
		Karikam	4 / Harap
		Murcahet-i Büzürg	4 / Harap
	Tümek	Rabat Kal'a-i Tümek	5
	Nialiskur	Dumelia	5
		Borva	4
		Karzamet	3
Karzamet		3 / Harap	
Bedre	Kaşvet	Sedkar, Nam-ı Diğer Kaşvet	3

Kaynak: TTD, 130: 15-140, 177-180; Cikia, 1947: 19-340

Ahıska Sancağı'nda 12, Hertvis Sancağı'nda 10 ve Ahılkelek Sancağı'nda ise 23 adet değirmen sellerden ve bilinmeyen nedenlerden dolayı çalıştırılmaz haldedir. Bu durum tahrir defterlerinde "harâb" kelimesiyle belirtilmiştir (Özcan, 2015: 78).Harap durumdaki

değirmenlerden kanun gereğince vergi alınmamaktadır (Akgündüz, 1994a: 351). Toplam sayı 45 olan harap değirmenler önceki tablolarda işlek değirmenler arasında verilmesine rağmen yeni tabloda onları bir arada vermeyi uygun gördük (Tablo 16).

Tablo 16. Ahıska, Hertvis ve Ahılkelek Sancaklarındaki Harap Değirmenler

Sancak	Nahiye	Karye / Köy	Adet	Sancak	Nahiye	Karye/ Köy	Adet
Ahıska	Güney	Zuğurt	1	Hertvis	Mişe Cavahet	Gokia	2
		Klde	2			Agan	1
	Ude	Shise	1	Ğrtıla		1	
	Azğur	Mugaret	2	Ahılkelek	Akşehir	Gavaşen	1
	Altunkal'a	Smada-i Küçük	1			Arakon	1
	Oshe	Gora	1			Komria	2
	Aspinza	İdumala	1			Bezyon	1
		Ota	2			Karikam	4
	Çeçerek	Puğa	1			Murcahet-i Büzürg	4
Hertvis	Hertvis	Rabat Kal'a-i Hertvis	1	Tümek		Miraşhan	2
		Alcua	1			Ğomael	1
		Murcikan	2	Nialiskur		Niala-i Süfla	2
		Roket	1		Agara	2	
		Şodervan	1		Karzamet	3	
Ahıska, Hertvis ve Ahılkelek Sancaklarındaki Harap Değirmenlerin Toplamı							45

Kaynak: TTD, 130: 16-139; Cikia, 1947: 23-260

Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarındaki su değirmenleri bir ve birkaç kişinin ortak tasarrufunda olduğu gibi köyün de ortak malı olarak da çalıştırılmaktadır. Gerek özel, gerekse de köyün ortak değirmenleri aynı miktar vergiye tabi idiler. Köyün ortak malı olan su değirmenleri köy aksakalları tarafından belirlenmiş kişi veya kişiler tarafından belirli bir ücret karşılığında çalıştırılmaktaydı (Gürses ve diğerleri, 2014: 648).

Değirmen vergisi, eyaletlerin çoğunda harman vaktinde, bazılarında da Temmuz ayının dokuzuncu gününde alınmaktaydı (Çağatay, 1947: 504).

Su değirmenleri vakıf gelir kaynaklarından olduğu tahrir kayıtlarından gözükmektedir. Ahıska Kasabası "Cami-i Şerif Vakfı"nın Ahıska Rabat Kale'deki Dedisemedi ve Ana Hatuna'nın değirmeni (Bekadze ve Yiğit, 2016: 250), Ude Rabat Kaledeki Apiyet Köyü'nün bir bâb değirmeni (Bekadze ve Yiğit, 2016: 250), Ude Nahiyesi Meydan Köyü'ndeki bir bâb değirmen (Bekadze ve Yiğit, 2016: 251), Ude Rabat Kale'deMescid-i Şerif "Kur'an-ı Azim Kkıraatı Vakfı"na ait Aznaur Guraspa'nın değirmeni (Bekadze ve Yiğit, 2016: 255) vakıf gelir kaynakları içerisinde yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde değirmen sahipleri ve çalışanların uyması gereken kurallar kanunnâmelerde belirtilmiştir. Bu durum Kanunî Sultan Süleyman zamanında hazırlanan "El-Fasl'ül-İşrûn Fî Beyân-ı İhtisab"⁷ da şöyle zikrolunmaktadır:

"Ve değirmenciler gözlene; değirmene tavuk besleyüb halkın ununa ve buğdayına zarar etmeyeler. Vakit bilmek isterler ise, ancak bir horoz besleyeler. Eyü döğeler, illet etmeyeler ve kimesnenin buğdayın değıştirmeyeler ve değirmeni hâli komayalar ve yabana gitmeyeler ve taşların vakit geldikçe diş edeler. Ve haklarından artuk terke almayalar ve uğurlamayalar. Ve her kişi nevbetiyle öğüde ve her kişinin terkesin çıkarıp âher kimesneninkini koymayalar. Eğer inâd ederlerse muhkem haklarından geline illâ muhkem ve müntehi hakkından geleler (Akgündüz, 1992: 329).

Su değirmenlerinde kullanılan taşların Kağızman değirmen taşı madeninden getirildiğini düşünüyoruz. Evliya Çelebi'nin de bildirdiğine göre Acem'e, Erzurum'a ve diğer diyarlara değirmen taşları Kağızman dağlarından, Kağızman'ın değirmen taşı madeninden giderdi (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2008: 389).

Gelecekte araştırmacılar için yararlı olacağını düşündüğümüzden bölgenin 1870 yılındaki küçük sanayi işletmelerine de çalışmamızda yer verdik. Bölge 1870 yılında Ahıska Kazası olarak bilinmektedir. Aşağıdaki tabloda Ahıska Kazası'ndaki su değirmenlerinin sayısı, ait olduğu köy, bulunduğu mevki (nehir, çay, dere, göl) ve kaza merkezinden uzaklığı belirtilmiştir. Burada vergi ile ilgili her hangi bir kayıt bulunmamaktadır (Tablo 17).

Tablo 17. 1870 Yılında Ahıska Kazası'nda Bulunan Değirmenler

No	Köy	Değirme n Sayısı	Bulunduğu yer	Ahıska merkezden uzaklığı, km
1	Azğur	7	Kür Nehri	20
2	Agara	2	Sinuban Nehri	15
3	Sinis	2	Homk Nehri	8
4	Laşhev	1	Oşora Nehri	22
5	Aspinza	3	Karaka Nehri	25
6	Hertvis	5	KürNehrive Ahılkelek Çayı	34
7	Sunda	2	Değirmen Nehri	48
8	Onğora	1	Nehir (ismi belli değil)	21
9	Büyük Varnet	1	Erkota Nehri	38
10	Toloş	7	Toloş Çayı	27
11	Van	1	Çay (ismi belli değil)	26
12	Buzmaret	2	Kümbet dağı eteğinde	30
13	Karzamet	4	Karzamet Nehri	31
14	Yeniköy	1	Uravel Deresi	10
15	Uravel	1	Uravel Nehri	17
16	Heot	2	Kızılsu Nehri	18

⁷ Anlamı: Yirminci Fasıl: İhtisab yani belediye hizmetleriyle alakalı hükümler beyanıdır.

17	Tatanis	3	Okizk Nehri	7
18	Skrut	1	Ahıska-Acara dağının eteğinde	27
19	Sahnisskarı	1	Ahıska-Acara dağının eteğinde	12
20	Sahan	2	Sahan Nehri	13
21	Abastuban	2	Abastuman Nehri	19
22	Varhan	2	Abastuman Nehri	15
23	Hevaşen	1	Abastubana yakın	15
24	Untsa	1	Abastuman Nehri	15
25	Benara	1	Abastuman Nehri	13
26	Zazalo	1	Kobliançay ve Pirsaat dağı arasında	19
27	Aral	1	Kobliançay ve Pirsaat dağı arasında	13
28	Hona	1	Cakar Dağı eteğinde	22
29	Naohreb	2	Posof Nehri yakınlığında	12
30	Vale	2	Posof Nehri yakınlığında	11
31	Suflis	6	Posof Nehri	3
31	Çarem	1	Kotal Nehri	19
32	Skaltbila	1	Kar-dar Nehri	51
33	Büyük Pamaç	1	Katırdoliyurt Dağının eteğinde	8
34	Küçük Pamaç	1	Katırdoliyurt Dağının eteğinde	8
35	Oral	1	Katırdoliyurt Dağının yamacında	13
36	Arkissihe	3	Kabaş Çayı	5
37	Sakire	3	Sakire Suyu	31
38	Kaliza	1	Sakire Suyu	18
39	Yukarı Oşora	2	Sakire yakınlığında	28
40	Aşağıki Oşora	2	Didihev Nehri	25
41	Ota	1	Karakay Çayı	27
42	Tamaşa	2	Kohtin Çayı	32
42	Hizabavra	3	Sapuh Taladi dağı eteğinde	37
43	Azavret	3	Çerul Çayı	57
44	Burnaşet	6	Çerul Çayı	58
45	Badanta	1	Kur-Çor Çayı	
46	Uhorula	2	Tabatskur Gölü	66

47	Bejana	3	Tabatskur Gölü	65
48	Agana	4	Soyuh Bulak Çayı	60
49	Sirkva	1	Agana yakınlığında	59
50	İhtila	1	Sirkva'nın güneyinde	59
51	Varevan	5	Tetrob Çayı	44
53	Orca	3	Kor-çur Çayı	53
54	Hocabek	1	Hançalı Çayı	80
55	Bogdanovka	1	Hançalı Çayı	80
56	Orlovka	2	Madatank Çayı	88
57	Efremovka	1	Madatank Çayı	95
58	Hando	3	Ahilkekek Çayı	50
59	Korh	2	Ahilkekek Çayı	55
60	Diliska	3	Ahilkekek Çayı	54
61	Çiflik	1	Kırk bulak Çayı	64
62	Çandura	1	Kırk bulak Çayı	65
62	Murcahet	1	Kırk bulak Çayı	67
63	Kulalis	1	Kırk bulak Çayı	71
64	Mamzara	2	Kırk bulak Çayı	73
65	Büyük Hançalı	2	Hançalıgöl	82
66	Alastan	7	Tetrob Çayı	50
67	Turuh	2	Çerul Çayı	53
68	Baralet	2	Korçur Çayı	56
69	Kulikam	9	Ablarin Suyu	64
70	Bavra	1	Taparavan Çayı	64
71	Horeniya	1	Taparavan Çayı	70
72	Cigraşen	1	Taparavan Nehri	73
73	Kavurma	2	Taparavan Nehri	78
74	Orocalar	2	Taparavan Nehri	80
75	Bathana	1	Taparavan Nehri	81
76	Satha	15	Madatatan Çayı	84
77	Spask	5	Madatatan Çayı	86
78	Mereniya	3	Korçur Çayı	59
79	Büyük Samsar	2	Godolar Çayı	63
80	Küçük Samsar	2	Godolar Çayı	62
81	Bugaşen	2	Godora Dağı eteğinde	58
82	Balho	3	Korçur Çayı	57
83	Zak	4	Korçur Çayı	55

84	Aragva	5	Korçur Çayı	55
85	Gom	5	Olaverd Çayı	57
86	Tambovka	8	Taparavan Gölü	110
87	Radionovka	3	Taparavan Gölü	104
88	Abul	2	Abul Dağı eteğinde	73
89	Uçmana	2	Tahça, Abul köyleri yanında	72
90	Eştia	4	Taparavan Çayı yanında	73
91	Buzavet	1	Abul Deresi'nde	64
92	Kartikam	7	Abul Çayı	66
93	Poka	1	Abul Çayı	97
94	Büyük Arakal	1	Taparavan Çayı	86
95	Küçük Hançalı	1	Hançalı Göl'ün	88
96	Büyük Kondura	2	Kırk Bulak Çayı	75
97	Dilif	6	Hançalı Gölü	77
98	Kuridadem	1	Kür Nehri'nin kolu	71
99	Sulda	1	Kür Nehri'nin kolu	77
100	Karzah	6	Karaoğlu Dağı eteğinde	71
101	Havet	1	Kür Nehri'nin kolu	71
102	Azmana	1	Okam Nehri	64
103	Okam	4	Okam Nehri	60
104	Karsep	3	Okam Nehri	64
	Toplam	270		

Kaynak: Zisserman: 1870: 1-34

Tablodan da görüldüğü gibi Ahıska Kazası'nda 1870 yılında toplam 270 su değirmeni faal durumdaydı. Burada önemli hususlardan biri değirmenlerin bulunduğu nehir, çay, dere ve s. ve kaza merkezinden uzaklığının belirtilmiş olmasıdır. Bu da coğrafya açısından önem taşımaktadır.

AHISKA, AHILKELEK, VE BEDRE SANCAKLARINDAKİ BEZİRHANELER

Bölgenin ikinci önemli küçük sanayi işletmesi bezirhanelerdir. Bezirhaneler endüstriyel birim olup insanlığın en çok muhtaç olduğu ışığın elde edilmesi bezir çıraları ile sağlanırdı (Gül, 2013: 143). Ayrıca zeyreğin bezirhanelerde işlenmesiyle de bezir yağı elde edilirdi. Bezir yağı almak için zeyrek bitkisinin tohumu sapından ayrılıp kavrulması yoluyla gerçekleşiyordu. Daha sonra bu kavrulmuş tohumlardan bezirhanelerde yağ imal ediliyordu (Bayraktar, 2011: 138). Bezirhaneler, Ahıska, Hertvis ve Ahılkelek sancaklarında da zeyrekten bezir yağı ve bezir çıraları almak için kullanılmaktaydı. Bu işletme Bedre sancağında bulunmamaktadır. Buranın bezir yağı ihtiyacı Ahıska sancağındaki bezirhaneler sayesinde temin edilmektedir. Çıldır Eyâleti'nin Çıldır, Posof ve Büyük Ardahan sancaklarında da bezirhane işletmeleri faaliyet göstermektedir. Fakat Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde bulgur değirmenlerine bezirhane denmektedir (Ünal, 1989: 141). Bölgedeki zeğrek tarımının yapılması ve bezirhanelerin faaliyet göstermesi Ahıska,

Hertvis ve Ahılkelek sancaklarında bitkisel yağ üretiminin yapıldığını bildirmektedir (Tablo 18).

Tablo 18. Ahıska, Hertvis ve Ahılkelek Sancakları'ndaki Bezirhaneler

No	Köy	Nahiye	Bezirhane	Geliri, akçe	
1	Sazel	Kuzay	1	Harap	
2	Bolacur (ÖZEL Olup Gogiçe'nin mülkiyetinde)	Ude	1	60	
3	Kopet (Özel: Manase ve Gabriel)	Azğur	1	60	
4	Toba (Özel Sabiya'nın tasarrufunda)	Çeçerek	1	60	
5	Kisetib (Özel: Varzel Medika oğluna ait)		1	60	
	Ahıska Sancağı Toplam		5	240	
6	Kvarşa	Hertvis	1	60	
7	Pia Ma'a Mezra-i Sakomo ve Colda		1	60	
8	Gokia	Mişe Cavahed	1	60	
9	Pozano		1	60	
10	Turshi		1	60	
11	Ğirtila		1	60	
12	Kaşyo Nezd-e Karye-i Alaisuban		1	60	
13	Azavret		1	60	
14	Burnaşet		1	60	
15	Deva		1	60	
	Hertvis Sancağı Toplam			10	600
16	Okam / Ahılkelek Sancağı/		Akşehir	1	Harap
17	Eştio	1		60	
18	Horaniya-i BüzürgMa'a Mezra-i Mamha ve Çamzvral	2		120	
19	Zresek	1		60	
20	Ğaurmeki	1		60	
21	Toria	1		60	
22	Abul	1		60	
23	Bezyon Nezd-e Karye-i Komria	1		Harap	
24	Kartikam	1		Harap	
25	Artah	1		Harap	
26	Agara	1	Harap		

27	Çolet	Nialiskur	1	Harap
28	Lepis		2	120
			1	Harap
29	Dumelia Ma'a Mezra-i Mashura		1	Harap
30	Borva		2	Harap
Ahılkelek Sancak Bezirhanelerin Toplamı			19	540
Ahıska, Hertvis, Ahılkelek Sancaklarındaki Bezirhanelerin Toplamı			34	1380

Kaynak: TTD, 130: 15-140; Cikia, 1947: 19-340

Tablodan görüldüğü gibi Ahıska, Hertvis ve Ahılkelek sancaklarında toplam 34 bezirhane bulunmaktadır. Bunlardan 23'ü faal, 11'i ise harap durumdadır. Bezirhanelerin sancak ve nahiyelere göre dağılımı şöyledir: Ahıska Sancağı'ndaki 5 bezirhanenin biri harap olup Kuzay Nahiyesi'nin Sszal köyündedir. Diğer 4 bezirhanenin 1 âdeti Ude Nahiyesi'nin Bolacur, Azğur Nahiyesi'nin Kopet, Çeçerek Nahiyesi'nin Toba ve Kisetip köylerinde faaliyettedir. Ahıska Sancağı'ndaki bezirhanelerin tümü özel olup Bolacur Köyü'ndeki Gogiçe'ye, Kopet Köyü'ndeki Manase ve Gabriel'e, Toba Köyü'ndeki Sabiya'ya, Kisetip Köyü'ndeki ise Varzel Medika oğluana ait olup sancağın bitkisel yağ ihtiyacını karşılamaktaydı. Ahıska Sancağı'ndaki bezirhanelerden hâsılat 240 akçedir.

Hertvis Sancağı'nın Hertvis ve Mişe Cavahet sancaklarındaki 10 bezirhanenin tümü faal durumdadır. Sancağın Hertvis Nahiyesi'nin Kvarşa ve Pia, Mişe Cavahet Sancağı'nın Gokia, Pozano, Turshi, Ğrtıla, Kaşyo, Azavret, Burnaşet ve Deva köylerinde birer bezirhane bulunmaktadır. Bu bezirhanelerden elde edilen gelir 600 akçedir.

Ahılkelek, Çıldır, Nâm-ı diğer Ahıska Eyâleti'nde en çok bezirhanesi olan sancaktır. Bu sancaktatoplam 19 âdet bezirhane bulunmaktadır. Bunlardan 10 âdeti Ahılkelek Sancağı Akşehir Nahiyesi'nin Eştio, Büyük Horaniya, Zresk, Ğaurmeki, Toria ve Abul, Nialiskur Sancağı'nın ise Lepis köylerinde köy halkına ve çevreye hizmet göstermekte idiler. Bu bezirhanelerden 9 âdeti bilinmeyen nedenlerden dolayı harap durumdadırlar. Sancağın harap bezirhaneleri Akşehir Nahiyesi'nin Okam, Bezyon ve Kartikam, Nialiskur Nahiyesi'nin Artah, Agara, Çolet, Lepis, Dumelia ve Borva köylerinde kayıt altına alınmıştır. Ahılkelek Sancağı'ndaki bezirhanelerden elde edilen gelir 1380 akçedir.

Bezirhanelerin, su değirmenlerinde olduğu gibi çalışma süreleri hakkında tahrir defterinde her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Zira onların vergileri çalışma sürelerine bakılmaksızın yıllık olarak tahsil edilmekteydi. Yalnız harap bezirhanelerden aynı harap su değirmenlerinden olduğu gibi her hangi bir vergi alınmamaktaydı. Bezirhane vergisi ile ilgili Çıldır, Nam-ı diğer Ahıska ile ilgili kanunnamelerde her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bunların çalışma süreleri ve vergileri ile ilgili bilgiler Harput Sancağı Kanunnâmesi'nde şöyle yasalınmıştır: "Ve bezir-hânelerin ba'zı yıl tamâm ve ba'zı altı ay ve ba'zı dahi eksik işler; cümlesinden altmışar akçe resm kayd olunmuştur. Yıl tamâm işlemez deyü sâhipleri nizâ' eylemeyübtamâm resimlerini vermekte ta'allül eylemeyeler" (Akgündüz, 1994a: 545). Bezirhanelerden elde edilen bezir yağının her veznesinden dört akçe alınması kanun gereği olmuştu (Akdeniz, 1994b: 244).

Bezirhanelerin önemli olduğunu daha sonraki kayıtlardan da görmekteyiz. Daha sonralar Ahıska Kazası olarak bilinen bu bölgede bezirhaneler faaliyet göstermekte olup sayıları 33'ü bulmaktadır. Aşağıdaki tabloda Ahıska Kazası'ndaki bezirhanelerin sayısı, ait olduğu köy, bulunduğu mevki (nehir, çay, dere, göl) ve kaza merkezinden uzaklığı belirtilmiştir. Burada vergi ile ilgili her hangi bir kayıt bulunmamaktadır (Tablo 19).

Tablo 19. 1870 Yılında Ahıska Kazası'nda Bulunan Bezirhaneler

No	Köy	Bezirhane Sayısı	Bulunduğu yer	Ahıska merkezden uzaklığı, km
1	Küçük Pamaç	1	Katırdoluyurt Dağı'nın eteği	8
2	Koçia	[1] ⁸	Korçur Çayı	59
3	Bejana	1	Tabatskur Gölü	65
4	Orca	1	Korçur Çayı	53
5	Korh	2	Ahılkekek Çayı yakınığında	55
6	Diliska	4	Ahılkekek Çayı yakınığında	54
7	Vaçian	2	Kanal	70
8	Büyük Hançalı	1	Hançalıgöl	82
9	Bavra	1	Taparavan Çayı	64
10	Kavurma	1	Taparavan Nehri	78
11	Satha	1	Madatatan Çayı	84
12	Mereniya	1	Korçur Çayı	59
13	Küçük Samsar	1	Godolar Çayı	62
14	Zak	1	Korçur Çayı	55
15	Aragva	1	Korçur Çayı	55
16	Gom	1	Olaverd Çayı	57
17	Olaverd	1	Olaverd Çayı	60
18	Mecidiye	1	Olaverd Çayı	58
19	Abul	1	Abul Dağı'nın eteğinde	73
20	Eştia	1	Taparavan Çayı	73
21	Buzavet	1	Abul Deresi'nde	64
22	Kartikam	1	Abul Çayı	66
23	Poka	1	Abul Çayı	97
24	Kanza	3	Taparavan Çayı	93

⁸ Sayı belli değil. Bir olduğunu düşünüyoruz.

25	Büyük Kondura	1	Kırk Bulak Çayı	75
26	Küçük Kondura	1	Kırk Bulak Çayı	76
	Toplam	33		

Kaynak: Zisserman: 1870: 22-33

Tablodan da görüldüğü gibi Ahıska Kazası'nda 1870 yılında toplam 33 adet bezirhane bulunmaktaydı. Burada da aynı su değirmenlerinde olduğu gibi bulunduğu nehir, çay, dere ve s. ve kaza merkezinden uzaklığının belirtilmiştir ki, bu da coğrafya açısından önem taşımaktadır.

SONUÇ

XVI. yüzyıl Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarındaki küçük sanayi işletmeleri tahrir kayıtları ışığında incelenmiştir. Klâsik döneme (1300-1600) damgasını vuran bu işletmelerin başında değirmen ve bezirhaneler gelmektedir. İnsanlık tarihinin en önemli icatlarından olan değirmenler, klâsik döneme damgasını vurarak stratejik konuma sahip olmuştur. Zira onlar besin kaynağı olan buğday ve mısırın una dönüştürülmesi, hayvan beslenmesinde kullanılan arpa ve yulafın işlenmesinde önemli yer tutmaktadır.

XVI. yüzyılda Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarında toplam 293 değirmenden 248 adeti, 34 bezirhaneden 24 adeti faal durumda idi. Değirmenlerden elde edilen hasılat 9810 akçe, bezirhanelerden ise yıllık 1.380 akçe vergi alınmaktaydı. Değirmen ve bezirhanelerin sayısı, faal ve harap durumları, vergi miktarları sancaklara göre dağılımı şöyledir (Tablo 20, 21).

Tablo 20. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki Su Değirmenleri

Liva / Sancak	Değirmen Sayı	Faal Değirmenler	Harap Değirmenler	Vergisi, akçe
Ahıska	145	133	12	5.625
Hertvis	60	50	10	2.010
Ahılkelek	81	58	23	1.965
Bedre	7	7	-	210
Toplam	293	248	45	9.810

Tablo 21. Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre Sancaklarındaki Bezirhaneler

Liva / Sancak	Bezirhane Sayısı	Faal Bezirhaneler	Harap Bezirhaneler	Vergisi, akçe
Ahıska	5	4	1	240
Hertvis	10	10	-	600
Ahılkelek	19	10	9	540
Bedre	-	-	-	-
Toplam	34	24	10	1380

Bölgedeki değirmen sayısı ve onlardan elde edilen hasılat bazı bölgelerden fazla olduğu gözükmemektedir. Bu durum Ahıska, Hertvis, Ahılkelek ve Bedre sancaklarındaki su kaynaklarının bol olmasından ve nüfusun üretimiyle ilgili olmaktadır. Her ne kadar Bedre sancağının 49 köyünden 45 reayasız olduğunu bilinse de geri kalan 4 köyün ikisinde ikişer

adet değirmen faaliyet göstermekteydi. Değirmenleri yoğun olan nahiyeler şunlardır: Ahıska livasında 32 adet değirmeniyle Azğur Nahiyesi, Hertvis Livası'nda 37 değirmeniyle Mişe Cavahet Nahiyesi, Ahılkelek Livası'nda ise 44 değirmeniyle Akşehir Nahiyesi. Tahrir defterinden de anlaşıldığı gibi bölgenin tüm değirmenleri âsiyâb adlanan su değirmenlerinden ibarettir. Bölgede faal durumdaki 248 değirmenden 245 adeti 6, 9 ve 12 ay çalışmaktadır. Bu durum bölgedeki su kaynaklarının zenginliğini bildirmektedir.

Bitkisel yağ çıkaran ve bulgur elde edilmesinde önemli olan ikinci küçük sanayi işletmesi bezihanedir. Bezirhaneler su değirmenlerine kıyasla az olsa da bölge için önem arz etmekte olup sayıları 34'ü bulmaktadır. Bunlardan 10 adedi harap durumdadır. En çok bezirhanesi olan nahiyeye Ahılkelek Sancağı'nın Akşehir Nahiyesi'dir. Nahiyede ikisi harap olmak kaydıyla toplam 10 bezirhane bulunmaktadır. Onu Hertvis Sancağı'nın Mişe Cavahet Nahiyesi takip etmektedir. Nahiyedeki bezirhane sayısı 8'dir. Bezirhanelerden tahsil edilen yıllık vergi 1260 akçedir.

Bölgenin küçük sanayi işletmelerininin 275 yıl içinde nasıl geliştiğini 1870 kayıtlarına göre belirlemeye çalıştık. 1595 ve 1870 yılları kayıtlarına göre bu işletmelerin sayında azalma olduğu görülmektedir. Şöyle ki, değirmen sayısı 293 adetten 270'e, bezirhane sayısı ise 34'den 33'e kadar azalmıştır. 1870 kayıtlarınının coğrafi açıdan önemli yönü değirmen ve bezirhanelerin yerleştiği nehir ve suların isimlerininin açıklığa kavuşturulmasıdır.

KAYNAKLAR

Tapu-Tahrir Defteri (TAPU): Defter No: 130 (Tarih: H. 1003). *Ahışha Mufassal Defteri*. Bu defter sancak, nahiyeye, köy, mezra, çayır, balık öşrü ve s. vergilerini içeren defter olup toplam 258 sayfadır. Defterde Tuğra, Kanun-nâme, Fihrist vardır.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. 2. Kitap, II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri. Beşinci Bölüm. Rumeli Eyaleti Kanunnâmeleri, İstanbul ve Rumeli Eyâlet Merkezine Ait Kanunnâmeler, Kanunnâme-i İhtisâb-i İstanbul El-Mahrûse, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. 4. Kitap, Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım. Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İkinci Bölüm. Kanunî'nin Umumî Osmanlı Kanunnâmeleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994a). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. 7//II. Kitap, II. Selim Devri Kanunnâmeleri. Dördüncü Bölüm. Diyârbekir Eyaleti Kanunnâmeleri (Harpurd Sancağı Kanunnâmesi); Altıncı Bölüm. Gürcistân Eyâleti Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994b). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. 8//I. Kitap, III. Murad Devri Kanunnâmeleri. III. Bölüm. Basra Eyâleti Kanunnâmeleri, Sadr-ı Suveyb Sancağı Kanunnâmesi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (2006). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. 1. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri, 2. Baskı, III. Bölüm, Anadolu Eyâleti Kanunnâmeleri, Gayri Sahih Tahsisât Kabilinden Vakıfların İptali Hakkında Ferman, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

BAYRAKTAR, Hatice (2011). *XIX. Yüzyılın Ortalarında Tekirdağ Kazası*, T.C Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

BEKADZE, Iasha (2015a), "Gürcistân Vilâyeti Kanunnâmeleri'nin Değerlendirilmesi", Karadeniz- Black Sea – Чёрное Mope, Üç ayda Bir Yayınlanan

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz 2015, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 6, Sayı 26, s. 71-87. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan / Türkiye.

BEKADZE, Iasha (2015b), “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyâleti Ahılkelek Sancağı'nın TümeK Nahiyesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 50 Temmuz-Ağustos 2015. Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabad-Kırgızistan. ss. 158-192.

BEKADZE, Iasha ve YİĞİT, Bekir Tarık (2016), “XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Nâm-ı Diğer Ahıska Eyâleti Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *Karadeniz- Black Sea – Черное Mope*, Üç ayda Bir Yayınlanan Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Sonbahar 2016, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 8, Sayı 31, s. 247-264. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan / Türkiye.

BİRİCİ, Sevim (2007). “Klasik Türk Edebiyatında Âsiyâ”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science* Cilt: 17, Sayı: 1 Sayfa: 97-113, ELAZIĞ-2007.

CEYLAN, Salih (2014), “Kaybolmakta Olan Bir Kırsal Maddi Kültür Örneği: Su Değirmenleri” (Ağlasun Örneği)-An Example of Disappearing Rural Material Culture: Water Mills (Example of Ağlasun), *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 19, Sayı 31, ss. 65-82.

CİKİA, Sergey (1947), *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*, I. Kitap, Gürcistan SSR Ulum Akademisi, Tbilisi.

ÇAĞATAY, Neş'et (1947). “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 5, ss. 483-511.

DOĞRU, Mecit (1985). *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul. Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları

EVLİYA ÇELEBİ (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt- 2. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 2. Baskı, İstanbul, YKY

FEDOSEEV İ.A. (1960). *V razvitie gidrologii suşi v Rossii*. Sorumlu Editör: ORLOV, B.P., Moskva, İzdatelöstvo Akademi Nauk SSSR.

GÜL, Mustafa Fırat (2013). “Aksaray Şehrinin İktisadî Tarihi Hakkında Bir Deneme”, *Çanakkale Araştırmaları Turk Yıllığı Yıl: 11*, Bahar 2013, Sayı: 14, ss. 131-158.

HAMMER (Baron Joseph Von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçüncü Cilt, Haz. Mümin Çevik, İstanbul, 2010, MMP Baskı Tesisleri.

IŞIK, Sevgi, Kadioğlu, Songül, Yıldırım, Mehmet (2012). T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 4. *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, Ankara.

KAZICI, Ziya (2005). *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul, Bilge Yayıncılık

ÖZCAN, Doğan (2014), “XVI. Yüzyılda Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Karadeniz-Black Sea-Çernoe More*, Üç ayda Bir Yayınlanan Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz 2015, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 6, Sayı 24. ss. 71-87.

PARLATIR, İsmail (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 4. Baskı, Ankara, Yargı Yayınevi

ŞEMSEDDİN SAMİ (2011), *Kâmûs-ı Türki (Latin Harfleriyle)*, Haz. Gündoğdu Raşit, Adıgüzel Niyazi, Önal Faruk, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık.

Türk Dil Kurumu [TDK], *Türkçe Sözlük*, I-II (1998), 9. Baskı, Haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Ankara: TDK Yayınları.

ÜNAL, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÜNAL, Mehmet Ali(2002), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 5. Baskı, Isparta, Fakülte Kitabevi

YILMAZ, Fehmi (2010), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, Gökkuşe

YİĞİT Ahmet (2007), “XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi (İLKE)*, bahar 2007, Sayı 18, ss. 97-155.

YÖRÜK, Doğan (2014). “XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri Ve Bezirhaneler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/1 Winter 2014, p. 637-655, ANKARA-TURKEY, ss, 637-655.

ZİSSERMAN, K.L. (1870). *Sbornik materialov dlya opisaniya Tiflisskoy gubernii. İzdavaemy pri kanselyarii Tiflisskogo gubernatora pod redaksiyu pravatelya onoy*, Tom 1, Vıpusk I. Tiflis, Tipografiya Dubelira.

SÖZLÜ KAYNAK

GÜNDER Murat , 01.01.1992 Ardahan İli Posof İlçesi Süngüllü (Arile) Köyü Doğumlu, *KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Mezunu*.

İNTERNET KAYNAKLARI

GÜRSES, Reşide, Karababa, TAŞKIN, E. Banu, 2007, Kaybolmakta Olan Bir Maddi Kültür Unsuru: Su Değirmenleri (Beypazarı Örneği), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Supreme Council For Culture, Language And History Высшее Общество По Турецкой Культуре, Языку И Истории имени Ататюрка, 38. İcanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (International Congress of Asian and North African Studies) (Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки) 10-15.09.2007 Ankara / Türkiye, *Bildiriler/ Papers / Сборник Статей, Maddi Kültür Material Culture Материальная Культура*, I. Cilt / Volume I / Том I, Ankara-2008.ss.645-667.<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MADD%C4%B0-K%C3%9CLT%C3%9CR-1.-C%C4%B0LT.pdf>. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2016.